

הארכאולוגיה של הנוודות

זאב הרצוג

שמואל אחיטוב (עורך). מחקרים בארכאולוגיה של נוודים: בנגב ובסיני, באר-שבע: רשות העתיקות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, בשיתוף עם מדרשת שדה-בוקר ומרכז ג'ו אלון, להב, תשנ"ח, 232 עמ'.

מבוא: התעוררות העניין בארכאולוגיה חברתית

העניין בנוודות קדומה הצטמצם במחקר המסורתי של הארכאולוגיה המקראית בניסיונות בלתי נלאים לחשוף את מסלולי הנודדים של בני ישראל במרחבי סיני וכמובן בשאיפה לזהות את אתר הפולחן המרכזי בהר סיני, הר מתן תורה. גם כיום עוסקת משלחת איטלקית במלוא הרצינות בניסיונות לזהות את הר סיני בהר כרכום שבנגב. מוקד נוסף בדיון המסורתי על תופעת הנוודות מעוגן בהנחה כי קיימת יריבות שורשית בין הנוודים ליושבי הקבע: 'מלחמת המזרע והישימון'. על פי השקפה דיכוטומית זו קיים גבול ברור בין האוכלוסיות הללו, והתנוודות בקו המפריד ביניהן נתפסות כביטוי לעליזנות או לחולשה הצבאית של תושבי הקבע. אכן הארכאולוגיה המסורתית ראתה בנוודים הפולשים מבחוץ את הגורם האחראי להרס יישובי הקבע של תקופת הברונזה הקדומה ותקופת הברונזה המאוחרת.

בעקבות המהפכה המדעית בארכאולוגיה בשני העשורים האחרונים התפתחה תפיסה חדשה הנשענת על מחקרים אנתרופולוגיים וסביבתיים. על פי תפיסה זו הארכאולוגיה אינה צריכה לצמצם את ייעודה לחשיפת ממצאים שתומכים בעדויות המצויות בתעודות הכתובות, אלא חייבת לפתח שאלות ושיטות מחקר עצמאיות ומגוונות. מרבית החוקרים שותפים למסקנה כי המסורות המשתקפות במקרא אינן מהוות עדות היסטורית מהימנה. אין עדות ארכאולוגית (או ספרותית מחוץ למקרא) על תנועת הגירה של עם שלם ממצרים, וממילא נזנחו הניסיונות לאתר את שרידי תחנות הנודדים של בני ישראל במדבריות הדרום.

אחד התחומים החשובים שתרם להעשרת דרכי השחזור של אורחות החיים הקדומות הוא האתנוארכאולוגיה. ההתבוננות בתברות המשמרות עדיין את דפוסי ההתנהגות המסורתיים העשירה את היכולת של הארכאולוגים לפרש את המשמעות החברתית של ממצאיהם. כך נחשף הגיוון של אורחות החיים המתפרש על פני טווח נרחב ברצף שבין נוודות מלאה לבין ישיבת קבע. המחקר האנתרופולוגי תרם גם להבנה טובה יותר של תהליכי השינוי החברתי: מעבר מאורח חיים אחד למשנהו אינו מעיד בהכרח על חילופי אוכלוסייה. ההתנוודות של יושבי קבע וההתבוננות של נוודים הן תהליכים המתקיימים בתוך קבוצות חברתיות ותוצאותיהם של תהליכים אלה ניכרות במהלך היסטורי ארוך טווח. גם ההשקפה על

היריבות בין חקלאים לנוודים רועי צאן פינתה את מקומה להבחנות בדבר שיתוף פעולה ותלות הדדית השוררים בין קהילות יושבות קבע לקהילות נוודות. הנוודים מגדלים צאן כאמצעי הסתגלות לתנאי הסביבה, אך מזונם העיקרי הוא הדגנים שהם רוכשים בחליפין מיושבי הקבע. החקלאים זוכים בהעשרת תפריטם במוצרי בשר, מבלי שיהיה עליהם לעזוב את מקום מגוריהם לצורך מרעה. שתי הקבוצות מהוות למעשה ענפים של מערכת כלכלית מורכבת ומשולבת. כיום מוסכם על כל החוקרים העוסקים בתחום כי עצם ההבחנה בין חקלאים לנוודים היא הכללה מטעה. למעשה באזורי הספר של ארץ-ישראל קיים רצף של קהילות מסוגים שונים - בקוטב האחד מצויות קהילות שעוסקות בעיקר בגידול צאן, ואלו משלימות את כלכלתן במידה פחותה או גדולה יותר בתקלאות בעל, ובקוטב האחר מצויות קהילות שעיקר כלכלתן מבוסס על גידולי אדמה.

השאיפה לזהות אוכלוסיות נוודיות בממצא הארכאולוגי, ללא תלות בעדויות הכתובות, היא אחת ההתפתחויות החשובות בארכאולוגיה המודרנית. בד בבד הורחבו תחומי העניין של החוקרים והתעשרו שיטות הניתוח והפירוש של הממצא הארכאולוגי. זניחת הגישה של ה'ארכאולוגיה המקראית' ואימוץ הגישה החברתית בארכאולוגיה הובילו לעריכת המחקרים המוגשים באסופה שלפנינו.

המרחבים המדבריים של הנגב וסיני המאוכלסים בבדווים זרועים בשרידים ארכאולוגיים רבים ומגוונים. האם שרידים אלה שייכים לנוודים קדומים או שמא אלה שרידים של אוכלוסיות יושבות קבע? האם ניתן לזהות שרידים של נוודים קדומים אלה בשיטות המחקר הארכאולוגי המקובלות? אלה השאלות שמחברי הספר מתמודדים עמן. ניתן לחלק את המאמרים

בספר לשלוש קבוצות: מאמרים מתודולוגיים הסוקרים את ייחודן של חברות נוודים, מחקרים ארכאולוגיים המתמקדים בתקופות יישוב ומחקרים אתנוארכאולוגיים.

מחקרים מתודולוגיים

מחקרו של עופר בר-יוסף עוסק בשאלה המעניינת של מוצאן של חברות הרועים הפסטורליות: האם התפתחו מאוכלוסיות הציידים-לקטים והפכו לרועים שהתקיימו לצד תושבי הקבע בתקופה הנאוליתית, או שמא הם סעיף שנפרד מן האוכלוסייה החקלאית יושבת הקבע והתמחה במרעה ארוך טווח. על מנת לענות על השאלה מסכם בר-יוסף את המידע על שלבי ביות חיות העדר: כבש ועז בויתו סמוך ל־7000 לפנה"ס בצפון הלוונט, ובמיוחד בהרי הזגרוס והטאורוס; הבקר בוית כאלף שנה מאוחר יותר, כנראה ממניעים פולחניים-דתיים; והגמל בוית כאלף השלישי לכל המוקדם. בר-יוסף סוקר את שלושת השלבים של ההתפתחות החברתית- הכלכלית באזורי הספר של הארץ הנושבת שקדמו להופעת הנוודים שעשויים להיחשב לאבות הבדווים של ימינו. מסקנתו היא שבתהליך הממושך שהחל באלף השישי ונמשך באלף החמישי ובאלף הרביעי, עברו חלק מתושבי האזורים הצחיחים שחיו מלקט וצייד למצב של תלות גוברת בגידול צאן והפכו לחברת רועים.

סטיב רוזן מתחקה אחרי הנתונים הארכאולוגיים העשויים להעיד על מקומו של אתר ברצף שבין נוודות לשיבת קבע. הוא מזהיר מפני הסתמכות בלעדית על קיומם או העדרם של מבני קבע, ומציע לכלול בבדיקה מכלולים אחרים שעשויים להעיד על התמקדות בציד, בגידול צאן או בחקלאות בעל. ראשי חץ רבים באתר מעידים כי הצייד היה מרכיב חשוב בכלכלתו. היעלמותם של ראשי החץ מאתרים החל בתקופה הכלקוליתית

בדואי ליד מבנה
נואמיס בסיני
בתצלום משנות
השלושים

בחקלאות. גלעד מחזק דעה זו בממצאי אתר נחל גרר, אשר אמנם אין בו בנייה מסיווית אך נמצאו בו להבי מגל רבים ושיעור גדול של עצמות חזיר (23 אחוז מסך כל עצמות בעלי החיים). מכלולים אלה מאפיינים יישובי קבע. ולצד יישובי הקבע, מציין גלעד, היו אתרי שהייה עונתית של רועים שבאו מאתרי המגורים הגדולים. מסקנתו של גלעד היא כי 'במהלך האלף הרביעי לפסה"ג לא היו בנגב הצפוני נוודים או נוודים-למחצה אשר נעו עם משפחותיהם ורכושם מאתר לאתר' (עמ' 54). את הנוודים של התקופה הכלקוליתית יש לחפש לדעתו באזורי הספר בסיני ובדרום עבר הירדן. אבנר גורן מסכם עבודת מחקר של הקברים הבנויים בדרום סיני שכללה סקרים וחפירות שנערכו במשך חמש-עשרה שנה. הקברים מכונים בפי הבדווים נואמיס (יתושים בערבית), מאחר שראו במבנים מקומות מסתור קדומים מפני יתושים. גורן מפרט את שיטות הבנייה של המבנים, הכוללים גג בנוי בשיטת הכיפה

מעידה כי התושבים הללו התפרנסו מרעייה. ריבוי להבי מגל מסמן את חשיבות חקלאות הבעל בכלכלת היישוב. העדרם של להבי מגל באתר מלמד כמובן כי לא הייתה בו פעילות חקלאית (עדיין יכלו לתלוש את הגבעולים ביד אך זו צורת גידול אופיינית לנוודים שמעבדים חלקות קטנות). גיוון רב של טיפוסי כלים מחרס אופייני ליישובי קבע בעוד יישובים עונתיים מתאפיינים במספר מצומצם של טיפוסי כלים ובכמות קטנה של שברי כלים. באמצעות מדידה של הכמות היחסית של ממצאים מנחים כאלה ניתן לדעת רוון לחדר את ההבחנה בבסיס הכלכלי של הקהילות הנחקרות.

מחקרים ארכאולוגיים

יצחק גלעד דן בפירושים שהוצעו לשרידי התרבות הכלקוליתית בנגב הצפוני. החוקר הצרפתי ז'אן פרו טען כי אלה שרידים של רועים נוודים שהשלימו את כלכלתם בחקלאות זעירה. לדעת משה דותן ואחרים התושבים עסקו בעיקר

של הר יהודה - תושבי יישובים אלה הכשירו למגוריהם מערות טבעיות וכלכלתם התבססה על גידול צאן. בתקופת הברונזה הקדומה גיטשו רבים מיישובי הקבע על גדות הנחלים ולעומתם התפתח היישוב הגדול בתל ערד. בחלק מיישובי המערות נוספו לצד המערות מבנים ששימשו למגורים וכמכלאות לצאן. בתיאור הממצא מתקופה זו אין המחבר מציין לאיזה שלב משלבי המשנה של התקופה הוא מייחס את היישוב במכלאות ליד המערות.

קביעותיו הכרונולוגיות של גוברין מעורפלות: את התפתחות ערד הוא קושר לעצירת תהליך ההשחנה לקראת אמצע האלף השלישי (עמ' 97), ובהמשך הוא מצטט את חופרי ערד, שלדעתם כביכול התקיימה ערד עד שנת 2800 לפה"ס, אף על פי שבמאמר המצוטט התאריך הוא 2650 לפה"ס. הוא קושר את הופעת יישובי הקבע ואת גטישתם בהסבר דיפוזיוני: התושבים הגיעו לאזור מן הצפון, והיגרו לצפון כאשר תנאי הקיום הפכו לקשים מנשוא. המחקר הארכאולוגי החדש משתדל להימנע מדרך הסבר כזו.

מרדכי היימן מבקש להגדיר את אורח חייה של אוכלוסיית הר הנגב בתקופת הברונזה הקדומה. בסקר שערך המחבר בהר הנגב הוא איתר 180 אתרים מתקופה זו. 85 אתרים הוגדרו כיישובי קבע בשל אופי שרידי הבנייה שנמצאו בהם: המבנים בנויים מאבנים גדולות ושטחם 0.5-25 דונם. מרבית יישובי הקבע נתגלו בזיקה למקורות המים בעין קדים ועין אלקדירת. אוכלוסיית יישובי הקבע שנסקרו מוערכת ב-800-1000 נפש בסך הכול, וזה נתון מקסימלי כיוון שסביר מאוד שלא כל היישובים הם בני אותו זמן. עדות לכך יכול לשמש שטח המכלאות ביישובים אלה, הגדול פי שלושה מהערכת מספר ראשי הצאן הדרושים לאוכלוסייה זו. לצד אתרי הקבע נחשפו אתרים המוגדרים כאתרי

המדומה. פתחי המבנים כוונו למערב ומפרשים זאת כביטוי לאמונה כי במערב נמצאת ארץ המתים. אמונה זו הייתה נפוצה במצרים החל מימי הממלכה הקדומה. הקברים נועדו למשפחה אחת ונמצאו במקבצים המיוחסים לקבוצות חברתיות. הקבורה במרבית הקברים הייתה משנית, בדומה לגוהג של האוכלוסייה הברדווית (המוסלמית) באזור. המחבר מפרט את האקולוגיה של דרום סיני ומדגיש את ההבדל בין האזור המערבי, המבורך יותר בגשמים, לאזור המזרחי, השחון.

השתמרותם המפתיעה של קברי הנואמים מרשימה את כל רואיהם. גורן מבקש לשתף אותנו בחוויה זו בעזרת תיאור ארכיטקטוני מפורט של תכנית הקברים ושיטת הבנייה שלהם. חבל שלא צירף תכניות של קברי נואמים, ובעיקר חסר חתך שימחיש לקורא את המבנה המיוחד של גג הקבר. הממצאים מן הקברים כוללים גרויני נחושת, צמידים מצדף, חרוזי דנטליום וחצי עין. אין במאמר דיון מפורט המבסס את תאריכי הקברים. רק באקראי מזכיר גורן (ללא הנמקה) את זמנם, באלף הרביעי לפה"ס, במקביל לתקופה הקדם-שושלתית במצרים.

יהודה גוברין מבסס את מחקרו על ממצאי הסקר שערכו הוא ואחרים בנגב הצפון-מזרחי, היינו בתחומי בקעת באר-שבע ובגבעות שבשוליה הוא מתמקד בתמונה היישובית באלף הרביעי ובאלף השלישי לפה"ס, כלומר בתקופה הכלקוליתית ובתקופת הברונזה הקדומה. לטענתו אפשר להבחין בתקופה הכלקוליתית בשני דגמים של יישובים: יישובים חקלאיים, שהוקמו בגדות הנחלים וכללו בתים (מטיפוס בית רוחב) וכן ממגורות ומחסנים תת-קרקעיים - תושבי יישובים אלה עסקו בחקלאות בעל ושלחין (בהצפה) ובגידול מקנה; ויישובים המתאפיינים בריכוזי מערות, המצויים במדרונות הדרומיים

והוא רואה בהם אתרי רועים לצורכי שהיית ארעי עונתית. אתרים נוספים הם יישובי מערות ומכלאות. כהן אינו מביא נתונים סטטיסטיים על התפלגות היישובים בין הטיפוסים הנזכרים. הוא מתאר את הממצא הקרמי בעין זיק, אחד היישובים הגדולים, שנתגלו בו כלים מחופים אדום לצד 'המשפחה הדרומית', וכן נמצאו בו שנים-עשר מטילים מנחושת.

מסיכום המאמר מתברר כי כהן מתלבט בזיהוי אורח חייהם של תושבי הר הנגב בתקופה הנדונה. מצד אחד הוא מכנה את היישובים המרכזיים יישובי קבע 'שמהם יצאו קבוצות של רועי צאן לרעות את צאנן ברחבי הר הנגב ואליהם חזרו בסיומו של מסלול רעייה קבוע ומוגדר' (עמ' 132), ומצד אחר הוא חוזר ומכנה את תושבי האזור חברת נוודים (עמ' 140). נראה לי שהתיקף הנרחב של היישובים הגדולים וכן כמות כלי החרס וגיוונם אכן תומכים בהנחה כי האוכלוסייה ירדה קבע בהר הנגב. ניתן היה לבדוק את ההנחה הזו בעזרת ניתוח מפורט של הנתונים הארכאולוגיים, שיכולים ללמד על כלכלת הקיום של התושבים. למרבה הצער לא נזכרים במאמר ממצאים כאלה, כמו שרידי עצמות בעלי החיים, חלקי צמחים מפוחמים, להבי צור ועוד.

יגאל ישראלי ורב נחליאלי מתחקים אחרי תחנות לאורך דרכי המדבר שהתגלו בהן עדויות למתקנים מסוגים שונים שהם מפרשים כמבני פולחן. אבנים שנתקעו בקרקע מוזהות כמצבות; לצד כמה מהן נמצא רובד אפר או שברי חרסים מתקופות שונות. סוג אחר של מתקנים מכונה שינויות - אלה גלי אבנים שהוקמו בשורה לצדי דרכים ובצומתי דרכים, ושימושם המשוער: ציון מקום הדרך או סימון מקור מים, ואולי זהו ביטוי להתקדשות צומתי הדרכים. סוג נוסף הם מבנים פתוחים מסוגים שונים (בצורת קן, עיגול, תא או מערכת תאים) המפורשים כמקדשים. עוד סוג

ארעי, והם נחלקים לשלושה טיפוסים: אחד מהם עשוי היה לשמש מקום מושב למשפחות מיישובי הקבע, אחר מתאפיין בריבוי המכלאות ושימש אתרי רועים, וטיפוס נוסף מתאפיין בפזרות של חרסים בלבד ומשקף חניות קצרות זמן.

המחבר רואה ביישובי הר הנגב בתקופת הברונזה הקדומה עדות לקיומה של אוכלוסיית קבע ולתנועה עונתית של רועי צאן בשולי יישובי הקבע. להערכתו כחמישית או שישית מכלל האוכלוסייה ופחות ממחצית הצאן יצאו לנודות העונתית. ומסקנתו היא כי 'אין סיבה לראות באוכלוסייה זו אוכלוסיית נוודים' (עמ' 116). על יסוד קשרים קרמיים בין דרום ארץ-ישראל (בעיקר ערד) לבין דרום סיני רואה היימן את ההתיישבות בהר הנגב כסעיף שהתפשט מאוכלוסיית דרום סיני, כתוצאה מגידול האוכלוסייה שם. מסקנה זו נראית תמוהה על רקע המרחקים העצומים ודלילות היישוב.

רודולף כהן דן באתרי תקופת הברונזה התיכונה א בהר הנגב. הוא מפרט במבוא למאמרו את המחלוקות בין החוקרים בדבר שמה של התקופה וזיקתה לתקופות שלפניה ואחריה, ועומד על דעתו כי זו תקופת ביניים, אם כי הוא בוחר להשתמש בשם ברונזה תיכונה א. כהן רואה את מקור המתיישבים בהר הנגב בתקופה זו ב'אוכלוסייה שחדרה והתפשטה בתהליך אטי מסיני אל אזור הר הנגב' (עמ' 123), ומוצא דמיון בין הגירת האוכלוסייה מסיני למסעי בני ישראל ממצרים.

את סקירת אתרי התקופה הוא עורך על פי גודל האתרים: יישובים מרכזיים, ששטחם עד 20 דונם, כמו עין זיק, נחל ניצנה ובאר רסיסים; יישובים גדולים, הכוללים עשרה עד חמישה-עשר מבנים; ויישובים קטנים, הכוללים שניים עד שלושה מבנים, ששימשו למגורים ומכלאות לבעלי חיים. כהן מזכיר מאות אתרים שהיו יישובים קטנים,

הם רגמים, המצויים לצדי מעלות ולאורך דרכי המדבר; הרגמים מוסברים בנוהג הבדוי להוסיף אבן לגל אבנים כאות תודה למלך השולט בכול (עמ' 152). וכן נמנים עם מתקנים אלה קברים. אלו נבנו בצורת טומולוס שהוא מבנה המכסה על קבר תיבה ומותחם באבנים גדולות בהיקפו ואבנים קטנות יותר במרכזו. מרבית הקברים בצורת טומולוס הינם עגולים ומיעוטם בצורת רבוע. כמו כן נתגלו קברי ניקי.

קשה מאוד לתארך מתקנים בודדים הפוזרים לצדי דרכים. הסקירה מסיבה את תשומת לבנו לתופעה ובכך חשיבותה. המחברים משלבים בסקירתם הקצרה גם עדויות ממסורות אתנוגרפיות וממקורות ספרותיים קדומים.

מחקרים אתנוארכאולוגיים

מאמרו של גדעון אבני הוא הראשון מבין שלושה מאמרים המציגים מחקר אתנוארכאולוגי על הבדווים של הנגב. המחבר ניצל את ההזדמנות הנדירה שניתנה לו לסקור מאהלים נטושים עם העברת הבדווים מאזור הר הנגב לסיני בשנת 1982, בעקבות הסכמים עם מצרים במסגרת חוזה השלום. נסקרו 165 מאהלים של פלג הסראחין של שבט העזאומה, בשטח של 200 קמ"ר באזור הר לזין. המאמר בנוי היטב וכולט ברמת העריכה והתיעוד. השרידים שנסקרו באתרי הבדווים כוללים את מלבן המאהל, שסומן בתעלות רדודות לניקוז מי הגשמים ולעתים גם בקו אבנים לחיזוק תחתית היריעות; בתחום האוהל ניכרו המוקד למדורת הבישול ולעתים משטח מרוצף; וליד האוהלים ניכרו שרידי המכלאות, שבלטו בצבע הכהה של הקרקע כתוצאה מהצטברות גללי הצאן. במאהלים לא הושקע מאמץ בבנייה ורק באקראי נתגלו מטמורות לאחסון כלי עבודה או גרעינים. אבני עורך השוואה מעניינת בין שרידי המאהלים

הנטושים לבין הממצא הארכאולוגי באותו האזור מן התקופה הביזנטית והערבית הקדומה. תפוצת האתרים אמנם דומה מאוד, אך אופי השרידים שונה. האתרים הביזנטיים כוללים קירות בנויים הן של מבני המגורים והן של המכלאות הצמודות אליהם. נוסף על כך מיוחסות למתיישבים הביזנטיים מערכות של סכרים, תעלות ובורות, שמעידות על מידה רבה של קביעות.

למרות ההבדלים הבולטים בין השרידים שהותירו הבדווים לאלה שהותירו התושבים הקדמונים, אבני דבק בויהוי דגם היישוב בתקופה הביזנטית כמייצג נוודים קדומים ומסיק כי: 'סקר המאהלים הנטושים מראה, בדומה למחקרים אחרים שנעשו בארץ-ישראל וסביבתה בשנים האחרונות, שניתן לזהות מבחינה ארכיאולוגית שרידי תרבות חומרית של אוכלוסייה נוודית' (עמ' 170). לאור קיומה של מערכת ענפה של יישובי קבע בנגב בתקופה הביזנטית והערבית הקדומה, מערכת יישובים הכוללת ערים, עיירות וכפרים, אין לשלול את האפשרות כי שרידי האתרים שסקרו המחבר הם שרידים של יישובי חקלאים שגידלו עדרי צאן לצד עיסוקם בחקלאות. את שרידי הנוודים מן התקופה הביזנטית והערבית-הקדומה הדומים לאלה של הבדווים של ימינו צריך לחפש בפריפריה המרוחקת יותר, בדרום הנגב ובמדבריות סיני וצפון ערב.

יוסף בן-דוד ועזרא אוריון סוקרים את אורחות החיים ודפוסי הקיום של הבדווים משבט העזאומה בהר הנגב בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים. במבוא למאמרים המחברים מתעמתים עם הדעות המסורתיות על אודות הבדווים ומציגים מציאות שונה בדבר תדירות הנדידה של הבדווים, אהבת החירות שלהם, עיסוקם בחקלאות בעל ונכונותם לשיתוף פעולה כלכלי עם הפלאחים. תולדות השבט תועדו בעזרת מקורות כתובים, מסורות

הפעילות החקלאית, כולל הגרנות והמטמורות לאחסון הגרעינים, אינם מותירים שרידים בני קיימא. שרידים כאלה ניכרים רק בשלבי ההתנחלות וההיקבעות. בסיכום קובעים המחברים כי ניתן ללמוד מאורח חייהם של הבדווים בהר הנגב על קיומם של שבטים עלומים שעשויים היו להידמות להם, ואשר היו תקופות ממושכות בנגב בלא שהותירו אחריהם עקבות.

המחקר של איריס אלדר-ניר, דב נחליאלי ויעקב ניר מסכם סקר אתנארכאולוגי שנערך בעקבות סקר ארכאולוגי באזור דימונה. בניגוד למחקרו של גדעון אבני, שסקר מאהלים נטושים, נסקרה כאן אוכלוסייה קיימת. עם זאת כלכלת התושבים שנסקרו נשענת במידה רבה על עבודות חוץ, וגידול צאן או עיבוד אדמות הם מקורות קיום משניים. עובדה זו מסייעת להיקבעותם של הבדווים ומשטשת את אורחות חייהם המסורתיים.

החוקרים מציינים את העובדה כי שרידי המאהלים רבים ממספר המאהלים בפועל בשל הנהוג של משפחות להסיט קמעה את מיקום האוהל ולא להקים את מאהלם מדי שנה באותו מקום. ההשוואה לשרידי יישובים ביוזנטיים שנחשפו באותו האזור סובלת, כמו במאמרו של אבני, מאי ההתאמה בסוג מבני המגורים: שרידי הכפרים והחוות הביזנטיים כוללים יסודות של מבני אבן. העובדה כי שרידים אלה ניתנים לאיתור כיום מעידה שאלו היו מבני קבע ולא מאהלים של נוודים.

סיכום ומסקנות

האתגר שנטלו על עצמם העורכים והמחברים בחקירת הארכאולוגיה של נוודים ראוי להערכה: הם הציגו את הבעיות וריכזו שורה של מחקרים שמנסים לברר את הקשר בין השרידים הארכאולוגיים שנחשפו בנגב ובסיני לנוודים

בעל-פה של הבדווים ובייחוד על סמך עדויות אישיות של זקני מטה השבטים.

העדויות שאספו החוקרים מעידות כי עד 1890 עסקו העוזאמה נוסף על גידול המקנה גם בחקלאות, אך ללא היקבעות; אחרי תאריך זה התרחבה הפעילות החקלאית, בהשפעת השלטונות העות'מאניים, והבדווים החלו להקים מתקני קבע.

בהתייחסם לתקופה הקדומה המחברים מדגישים את העדר הקביעות בהרכב המטות ואת העדר הרציפות של תחומי פעילותם. לדברי אחד העדים 'הבדווים מעולם לא התייחסו לטריטוריה השבטית כחבל ארץ משותף לכל השבט', מושגים אלה צמחו רק כתוצאה מהתערבות השלטון העות'מאני. בתהליכי ההיקבעות המחברים מדגישים את חשיבות מקורות המים בעיצוב הנחלה השבטית ('דירה').

בן-דוד ואוריון מתארים בפרוטרוט את אורחות החיים של שבט העוזאמה ועומדים על דפוסי הקיום הכלכלי. המרכיב העיקרי הוא משק חתי - הדאגה למזון לבעלי החיים מכתובה את דפוסי הנדידה. הנדידה של השבט תלויה מכמות המרעה העומדת לרשותם בכל עונה. הפלחה החרבה, בשילובה עם המקנה, גועדה לצמצם את הצורך בנדידות המרעה ובה בעת להבטיח את לחמם של הבדווי ובני ביתו. מחזור הפעילות השנתי של הבדווים כרוך בתרבות המזרע. בחורף המשפחה מקימה את אוהל שער העזים השחור בקרבת חלקות האדמה המיועדות לעיבוד, שנחרשות ונזרעות בעזרת הגמלים. באביב עשוי עדר הצאן לצאת לנדידת האביב אם אין די מרעה באזור הקרוב. בסוף האביב מתחילים הקציר והדיש, ואלו נמשכים עד סוף הקיץ. המקנה מתקיים מן המספוא שיוצר בשטחי המזרע או ממזון שנקנה ביישוב חקלאי חיצוני, ובני השבט ניוונים מלחם וממוצרי חלב משומרים של הצאן.

הארכאולוגיה של הנוודות עדיין לפנייה. הבנת חלקם של הנוודים במערכת החברתית, הכלכלית והפוליטית של הארץ חשובה להצלחת השחזור של תולדות ההתיישבות בארץ ושל השינויים שחלו בה. תרומתו החשובה של הספר היא בעצם הצגתן של השאלות ובהעלאתן של הנושא על סדר היום של הארכאולוגיה המודרנית.

עריכה והגהה

ארבעה מוסדות נכבדים חברו יחד בהוצאת הספר: רשות העתיקות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מדרשת שדה-בוקר ומרכז ג'ו אלון בלהב. למרות זאת (ואולי בגלל זאת) הספר סובל מחסרון עריכה, מהעדר סגנון אחיד ומהגהה מרושלת. העורכים מציינים אמנם בהקדמתם שלא כפו 'אחידות על המחברים בכל הנוגע למבנה המאמרים, ההערות והביבליוגרפיה שהרי הדבר אינו מעלה ואינו מוריד'. אולם כאשר לדוגמה מאמר אחד נזכר בשני מקומות בספר, כמו מאמרו של ז'אן פרו, בצורה מדויקת במקום אחד (עמ' 57) ובאופן משובש לחלוטין במקום אחר (עמ' 100, הערה 11), או כאשר ספרו של שמואל אביצור 'אדם ועמלו: אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני ייצור בארץ ישראל' מופיע תחת שמו של א' שמואלי (עמ' 57), הדבר מוריד גם מוריד מערכו של הספר. אלו רק שתי דוגמאות שכן ליקויי ההגהה רבים מלמנותם כאן. במיוחד לקוי הכתיב של המקורות ברשימות הביבליוגרפיות, ובמאמרים רבים אין התאמה בין הפריטים הנזכרים בגוף המאמר לבין צורתם ברשימה, אם הם מופיעים בה בכלל. במאמרם של אלדר-ניר, נחליאלי וניר חסרים כל מראי המקום לפריטים הביבליוגרפיים באנגלית. ליקויים אלה, שניתן היה למנועם, פוגמים ברמתו של הספר ומעיבים על תוכנו החשוב ועל תרומתו המדעית.

קדומים, על רקע המידע שמצוי בידינו על אוכלוסיית הנוודים הבדווים החיה באזור כיום. מן המאמרים העוסקים בשרידים הארכאולוגיים עולה בבירור כי האתרים הקדומים ששרידיהם נתגלו בנגב ובסיני הם אתרים של תושבי קבע או שלוחות של אתרים כאלה, והם אינם יכולים להיחשב עדות לקיומם של נוודים. השרידים היחידים שאפשר לייחס לאוכלוסיות נוודות הם הקברים ואתרי פולחן מבודדים. לעומת זאת המחקרים האתנוארכאולוגיים מעידים באופן חד-משמעי כי הנוודים הבדווים אינם משקיעים מאמץ בבניית קירות אבן לבתים, למכלאות או לטרסות חקלאיות, ולכן שרידי מאהליהם אינם יכולים להיות מוצגים כמקבילים לשרידי בנייה קדומים. אזורי הספר בדרומה של ארץ-ישראל נושבו על ידי אוכלוסיות יושבות קבע בפרקי זמן בודדים במהלך 10,000 השנים האחרונות. במשך מרבית התקופה חיו באזור נוודים שאת שרידיהם אין אנו מכירים כלל.

מסקנות אלו אינן צריכות להרתיע אותנו מלשאוף לפיתוח הארכאולוגיה של נוודים. אין ספק כי במרחבי הנגב וסיני חיו ופעלו תמיד אוכלוסיות נוודים, והם בוודאי הותירו אחריהם שרידים, אך אלה אינם גלויים לפי שעה לעיני הסוקר הרגיל. כדי לגלות את קיומם של המאהלים הקדומים ומכלאות הצאן והגמלים שלצדם יש לפתח שיטות מתקדמות חדשות. מאמרו של רוזן מנסה לפתח שיטה שבוחנת את כמותם היחסית של ממצאים כגון להבי מגל או כלי חרס לצורך הערכת מידת הנוודות או הקביעות של המשתמשים בהם. אולם מה דינם של נוודים שלא השתמשו כלל בכלים כאלה? אין ספק כי לצורך גילוי העדויות הנסותרות הללו עלינו לגייס את עזרתם של החוקרים מתחומי מדעי הטבע ויחד לגלות את הדרכים לזיהוי ואולי גם לתארוך של השרידים הללו. אין ספק כי עתידה של